

MIECZYŚLAW K. LENIARTEK*

REWITALIZACJA PARKÓW ZDROJOWYCH
ZAGROŻENIEM DLA SFERY MATERIALNEJ
I ZNACZENIOWEJ MIEJSCOWOŚCI UZDROWISKOWYCH
NA PRZYKŁADZIE UZDROWISK ZIEMI KŁODZKIEJ

REVITALIZATION OF SPA PARKS AS A THREAT
TO THE MATERIAL AND SEMANTIC SPHERES OF SPAS
ON AN EXAMPLE OF KŁODZKO LAND

Streszczenie

Artykuł zawiera refleksje odnośnie zmieniającej się roli parków zdrojowych w następstwie komercjalizacji przestrzeni miejscowości uzdrowiskowych. Pierwotnie parki te pełniły funkcję instrumentu lecznictwa psychofizycznego, harmonizując przy tym wizerunek miejscowości uzdrowiskowych. Obecnie parki uzdrowiskowe, poprzez specyficzną pojmowaną „rewitalizację”, stały się przede wszystkim elementem kształującym wizerunek tych miejscowości – z jednej strony na potrzeby rynku nieruchomości, z drugiej na potrzeby rynku usług turystycznych. Traktowanie parków uzdrowiskowych wyłącznie jako katalizatora przemian gospodarczych skutkuje utratą ich wartości przyrodniczych i kulturowych. Wynika to z tego, że parki zdrojowe, przekształcane odpowiednio do nowych potrzeb występujących w tych specyficznych jednostkach osadniczych, tracą swój kameralny charakter i stają się masowo uczęszczanymi przestrzeniami publicznymi. Na dodatek, zastosowanie w planowaniu przekształceń parków wyłącznie zasady mimikry, bez uwzględnienia nowych tendencji w sztuce ogrodowej powoduje, że tracą one swą pierwotną rolę czynnika ogniskującego różnorodne elementy przestrzeni miejscowości uzdrowiskowej i stają się pseudohisteryczną dekoracją w „teatrze codziennego życia”. W ten sposób deformacji i ograniczeniom rozwojowym ulega charakterystyczny dla parków zdrojowych język wzorów architektonicznych.

Słowa kluczowe: miasto uzdrowiskowe, wieś uzdrowiskowa, park zdrojowy, krajobraz parkowy, rewitalizacja, rewaloryzacja

* Dr inż. arch. Mieczysław K. Leniartek, Wydział Turystyki, Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu.

The paper contains reflections regarding the changing role of spa parks following the commercialization of the spas. Originally, these parks served as an instrument of psychological and physical treatment, while harmonizing the image of spas. Currently, spa parks by specifically understood “revitalization” have become primarily the part of the process of shaping the image of a town or a village – on one hand for the purpose of the real estate market, the other for the tourism market. The treatment of spa parks only as a catalyst for economic transformation results in the loss of their natural and cultural values. This is due to the fact that the spa parks converted according to the new needs in these specific settlements, lose their intimate nature and become highly frequented public spaces. In addition, the use in the planning of transformations of parks only the principle of mimicry, without taking into account new trends in the garden art causes, that they lose their original role of the focusing factor of elements of the spa town or the village, and become the pseudo decoration in the “theater of everyday life”. In this way, the pattern language which is characteristic for resort parks is deformed or constrained.

Keywords: spa town, spa village, spa park, landscape of park, revitalization, restoration

1. Wprowadzenie

Miejscowości uzdrowskowe ze względu na ich walory historyczne i krajobrazowe stanowią przedmiot szczególnej ochrony konserwatorskiej zarówno w odniesieniu do ich założeń przestrzennych, jak i poszczególnych elementów. Jednakże w warunkach kryzysu, jaki dotknął lecznictwo uzdrowskowe po restrukturyzacji polityczno-gospodarczej państwa¹, a także silnej konkurencji na rynku usług spa i wellness², dziedzictwo to zostało zagrożone. W poszukiwaniu nowych możliwości rozwojowych miejscowości uzdrowskowe dokonały reorientacji swej gospodarki i skupiły się na obsłudze ruchu turystycznego, a także na innych funkcjach; produkcyjnej, usługowej i mieszkaniowej. Związane jest to z wykorzystaniem zasobu walorów przyrodniczych i kulturowych tych miejscowości w kształtowaniu terytorialnych „produktów turystycznych” lub w kampanii wizerunkowej podnoszącej atrakcyjność oferty inwestycyjnej. Obydwa te kierunki działań wyzwalają troskę o stan środowiska, lecz pojmowaną w specyficzny sposób. Priorytetem jest atrakcyjność miejsca, stąd też podejmowane są szeroko zakrojone i długofalowe prace rewitalizacyjne dotyczące parków uzdrowskowych.

Celem niniejszego artykułu jest uświadomienie walorów przyrodniczo-kulturowych założeń parkowych w uzdrowskach oraz ich znaczenia dla funkcjonowania i cech przestrzennych tych specyficznych jednostek osadniczych. Oryginalność i unikalność krajobrazu miejscowości uzdrowskowych powoduje, że w procesach ich odnowy czynniki te traktowane są jako stymulator przemian. Związane jest to

¹ *Ratujmy polskie uzdrowska: XIII Kongres Uzdrowsk polskich, Nałęczów 30.09–03.10.2004*, red. A. Olkowicz, Unia Uzdrowsk polskich, Nałęczów 2004.

² M.K. Leniartek, *Kurort versus Spa – konflikt pomiędzy tradycją a nowoczesnością*, [w:] *Komercjalizm turystyki kulturowej*, red. M.K. Leniartek, Wyd. Wyższej Szkoły Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu, Wrocław 2003, s. 201-212.

z występowaniem szeregu niekorzystnych zmian miejscowości, wiodących do utraty wyróżniających je dotychczas historycznych cech. Znaczna skala i duża dynamika przemian powoduje, że podjęcie tego tematu wydaje się być potrzebne i pilne. Jako podstawę badań przyjęto metodę indukcyjną, polegającą na analizie dawnych materiałów ikonograficznych, kartograficznych i planistycznych, a także współczesnych projektów przekształceń parków. Całość skonfrontowano z własnymi obserwacjami dokonanymi w trakcie wizji lokalnej. Zastosowano tu również metodę dedukcyjną, analizując założenia funkcjonalno-przestrzenne na tle zachodzących przemian gospodarczych i społecznych, wraz z poglądami estetycznymi. Pozwoliło to na odniesienia zarówno do obowiązującej obecnie doktryny konserwatorskiej, jak i nowych kierunków w zakresie kształtowania krajobrazu przestrzeni publicznych.

2. Tradycyjny wzór parku zdrojowego

Architektura, urbanistyka i ruralistyka kształtowane są zgodnie z tradycyjnym językiem wzorców. Posługiwanie się nimi pozwala specyficznej lokalnej społeczności kształtować środowisko w zgodzie ze swoimi potrzebami, w tym estetycznymi, jak i uwarunkowaniami wynikającymi z cech danego miejsca. Przekaz wzorów stanowi o poczuciu tożsamości grupy posługującej się tym samym kodem kulturowym. Grupę tę wiążą z jej miejscem wspólne cele w kształtowaniu środowiska zamieszkania, jak i będące wytworem jej działalności walory krajobrazowe o zróżnicowanym charakterze, będące syntezą form przyrodniczych i antropogenicznych.

W przypadku uzdrowisk wzór architektoniczny ukształtował się w ciągu ostatnich dwóch wieków na bazie specyficznej formy lecznictwa balneologicznego. Funkcja ta realizowana była w miejscach o szczególnych walorach przyrodniczych i kulturowych, które miały przemożny wpływ na kształt przestrzeni uzdrowisk, odmiennej w stosunku do innych jednostek osadniczych. Wzorec miejscowości uzdrowskiej tak charakteryzuje Elżbieta Węclawowicz-Bilska: „(...) Podstawowym elementem w kompozycji układów przestrzennych zdrojowisk jest zespół przyrodolecznicy, dominujący w założeniu. Ważność funkcjonalną i kompozycyjną centrum uzdrowiska podkreśla reprezentacyjny charakter zarówno występujących tu okazałych budowli, jak i towarzyszących im zazwyczaj reprezentacyjnych układów zieleni, parków, rozbudowanych alei, promenad, skwerów, zieleńców, ogrodów. W najbliższym sąsiedztwie głównego założenia rozciągają się zwykle duże tereny parkowe lub parkowo-leśne uzdrowiska”³.

Parki uzdrowskowe miały zazwyczaj złożoną kompozycję. Występowały tu geometryczne założenia towarzyszące obiektom uzdrowskiwym i zlokalizowane w centralnych częściach parku, jak też układy swobodne w bardziej odległych

³ E. Węclawowicz-Bilska, *Uzdrowiska polskie. Zagadnienia programowo-przestrzenne*, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, s. 21.

miejscach, które przechodziły w naturalne, i dalej w otwarty krajobraz. Wnętrza krajobrazowe parku ograniczała oryginalna, o reprezentacyjnym charakterze architektura obiektów uzdrowiskowych, a ich posadzkę urozmaicały dekoracyjnie ukształtowana zieleń i elementy małej architektury. To właśnie te cechy: reprezentacyjność i kompozycja w skali krajobrazu wyróżniały parki uzdrowiskowe od innych zielonych założeń, jak parków miejskich, skwerów, plant czy ogrodów botanicznych⁴.

3. Stymulacja poprzez rewitalizację parku

Rewitalizacja jest elementem szerszego procesu odnowy miast, obok rehabilitacji, rewaloryzacji, przebudowy, restrukturyzacji, modernizacji, konserwacji, sanacji i remontu. Proces ten ma na celu wydobywanie całego miasta lub jego większych obszarów, w tym zespołów zabudowy historycznej, z kryzysu oraz przystosowanie ich do nowych i wciąż zmieniających się potrzeb mieszkańców⁵. Związany jest on z szeregiem zagadnień politycznych, prawnych, administracyjnych, ekonomicznych, technicznych i społecznych. Jakkolwiek dominuje pogląd, co stwierdza Eugeniusz Zawadzki, że: „(...) Powiązanie spraw społecznych, gospodarczych i technicznych w procesach rewitalizacji to nie tylko sprawa terminologiczna, ale istota zagadnienia, które w odróżnieniu od tradycyjnych ujęć odnosi się do całości życia miasta, a nie tylko do jego formy”⁶, to bardzo często właśnie zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym postrzegane są jako stymulator przemian strukturalnych, mający na celu podniesienie aktywności społeczno-gospodarczej, konkurencyjności i atrakcyjności inwestycyjnej danego obszaru⁷.

Rewitalizacja polega na stymulacji postaw gospodarczych i społecznych w oparciu o istniejące zasoby materialne i społeczne. W takim przypadku, jak pisze Maciej Zenkteler: „(...) Fundamentem każdego projektu jest podkreślenie tożsamości miejsca, opartej przede wszystkim na jego lokalnym kontekście i historii. Najważniejszymi aspektami prac koncepcyjnych jest wypromowanie ruchu pieszego, dostępności, eksponowanie linii widokowych, bezpieczeństwo, umiejętność komponowania zieleni miejskiej, wzbogacenie całości obiektami małej ar-

⁴ K. Łakomy, *Ogrody w krajobrazach miast (cz. 2, od XVIII do XX w.)*, [w:] *Historyczne i współczesne ogrody w krajobrazie miasta*, red. A. Mitkowska, K. Hodor, K. Łakomy, Czasopismo Techniczne, z. 6-A, rok 109, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 23-24.

⁵ *Podręcznik rewitalizacji. Zasady, procedury i metody działania współczesnych procesów rewitalizacji*, GTZ Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, Institut für Wohnen und Umwelt Darmstadt, Urząd Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast, Mefisto Editions, Warszawa 2003, s. 12.

⁶ E. Zawadzki, *Analiza funkcjonujących programów modernizacyjnych miejskich zasobów mieszkaniowych i użyteczności publicznej*, Biuro Studiów i Ekspertyz Sejmu RP, Raport nr 164, Warszawa 1999, <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/r-164.htm> (dostęp: 01.06.2014).

⁷ Z. Zuziak, *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej*, Monografia 236, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1998.

chitektury, ciekawym oświetleniem i szeroko rozumianą sztuką uliczną. Działania koncentrują się zatem nie na budynkach lecz wyłącznie na przestrzeni publicznej”⁸. Z kolei, istotę tej przestrzeni tak wyjaśnia Małgorzata Szatan: „(...) Określenie „publiczny” odnosi się tu do faktu, iż dana część przestrzeni jest własnością wszystkich mieszkańców miasta, którzy mogą zachowywać się tam w sposób swobodny, z uwzględnieniem jednak ograniczeń wynikających z konieczności poszanowania zasad współużytkowania z innymi mieszkańcami danego obszaru, a także ograniczeń określonych przez administratora określonego terenu. Publiczna przestrzeń miasta obejmuje ulice, aleje, place, skwery, parki”⁹.

Szczególną rolę w strukturze miejscowości uzdrowiskowych pełnią tereny zielone, które są środowiskiem rekreacji kuracjuszy, turystów i stałych mieszkańców. Powoduje to, że stają się one przestrzeniami interakcji społecznej. Ich znaczenie w postrzeganiu miejscowości¹⁰, a także łatwość w dysponowaniu nimi powoduje, że właśnie tereny zielone, obok innych przestrzeni publicznych, traktowane są jako miejsca poddawane przemianom technicznym i wizerunkowym w pierwszej kolejności. Zwykle polega to na pielęgnacji zieleni, odnowie i wymianie zużytych obiektów małej architektury¹¹. Rządziej rewitalizacja polega na rekompozycji rozplanowania parku, jego zmianach stylistycznych, wprowadzaniu współczesnych form małej architektury czy wyposażaniu parku w obiekty sztuki¹². Bywa też, że park zostaje sprowadzony do roli znaku wyróżniającego nową funkcję, co przykładowo ma miejsce w przypadku technopolis¹³.

4. Rewitalizacja parków zdrojowych ziemi kłodzkiej

Na wykazującym pewną autonomiczność pod względem geograficznym i kulturowym obszarze ziemi kłodzkiej, na pograniczu śląsko-czeskim znajduje się pięć uzdrowisk, z których cztery: Polanica-Zdrój, Duszniki-Zrój, Kudowa-Zdrój i Lą-

⁸ M. Zenkteler, *Centre Improvement Program – pomysł na rewitalizację przestrzeni publicznej*, Urbanistyka.Info, <http://www.urbanistyka.info/content/centre-improvement-program-pomysl-na-rewitalizacja%C4%99-przestrzeni-publicznej> (dostęp: 30.09.2014).

⁹ M. Szatan, *Zanikanie przestrzeni publicznej we współczesnych miastach*, Czasopismo Socjologiczne Palimpsest, nr 2, www.palimpsest.socjologia.uj.edu.pl (dostęp: 05.03.2012), s. 91-102.

¹⁰ E. Sutkowska, *Współczesny kształt i znaczenie zieleni miejskiej jako zielonej przestrzeni publicznej w strukturze miasta – przestrzeń dla kreacji*, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, Oddział Lubelski PAN, Lublin 2006, s. 184-192.

¹¹ M. Zieliński, *Regeneracja czy rewitalizacja miejskiej przestrzeni publicznej?*, *Przestrzeń i Forma*, 15, Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego, Szczecin 2011, s. 163-178.

¹² A. Majdecka-Strzeżek, *Tereny parkowe w uzdrowiskach rejonu Gór Opawskich. Wybrane przykłady rewaloryzacji i rozwiązań współczesnych*, Czasopismo Techniczne, z. 6-A, rok 109, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 199-211.

¹³ E. Węclawowicz-Bilska, *„Serce miasta”, uzdrowiska, technopolis*, Czasopismo Techniczne, z. 4-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, s. 231-237.

dek-Zdrój mają status miasta, a jedno – Długopole-Zdrój jest wsią uzdrowiskową. Posiadają one historyczną, trwającą kilkaset lat tradycję lecznictwa uzdrowiskowego, a także wybitne walory krajobrazowe¹⁴. Jak wszystkie polskie uzdrowiska, poszukują one nowych bodźców prorozwojowych. W tym przypadku za stymulator przemian uznano rewitalizację parków zdrojowych, która ma przynieść odnowę tych przestrzeni otwartych oraz ożywić życie społeczno-gospodarcze całych miejscowości. Niesie to za sobą poważne konsekwencje dla dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego będącego we władaniu społeczności zamieszkujących te miejscowości.

Parki zdrojowe w Polanicy-Zdroju, dawnej wsi, założone zostały na początku XX wieku i obecnie stanowią centralny element rozplanowania miasta¹⁵. Obecnie system składa się z pięciu charakterystycznych części: parku Centralnego, parku Leśnego, parku Józefa, parku Szachowego i parku Sanatoryjnego, o łącznej powierzchni 12,97 ha, z czego 9,23 ha znajduje się w zarządzie Urzędu Miejskiego w Polanicy-Zdroju, a 3,73 ha przedsiębiorstwa Zespołu Uzdrowisk Kłodzkich S.A. Na obszarze zespołu parkowego znajduje się 1820 drzew, wśród których najliczniej reprezentowane są: lipy, klony, graby, jarzęby, kasztanowce i jesiony. Występują tu też rzadkie osobliwości dendrologiczne i drzewa egzotyczne. Elementami zespołu krajobrazowego parków są nowy dom zdrojowy „Wielka Pieniawa”, pijalnia i hala spacerowa, teatr zdrojowy i drewniana muszla koncertowa. Całość spina główna promenada powiązana z siecią alejek i ścieżek. Założenie ze względu na wartości przyrodnicze oraz unikatowy rodzaj kompozycji objęte jest od 1991 roku ochroną konserwatorską¹⁶, a piętnaście drzew uzyskało status pomników przyrody¹⁷.

Rewaloryzacja zabytkowego zespołu parków zdrojowych, przeprowadzona w latach 2008–2011, obejmowała odnowę parków Szachowego, Józefa, i Różaneczników, a także część centralną parku przy muszli koncertowej¹⁸. Jej celem było przywrócenie historycznego układu parku, poprawa jego integralności poprzez utworzenie powiązań funkcjonalno-przestrzennych pomiędzy parkami i izolowanie ich od elementów obcych funkcjonalnie i estetycznie, przy jednoczesnym otwarciu na elementy atrakcyjne krajobrazowo. Zgodnie z tymi założeniami wykonano brukową nawierzchnię alejek

¹⁴ *Zdroje Ziemi Kłodzkiej. Historia, przyroda, kultura, przyszłość*, red. W. Ciężkowski, J. Dębicki, R. Gładkiewicz, Uniwersytet Wrocławski, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych, Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Wrocław–Kłodzko 2000.

¹⁵ *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 15 Kottlina Kłodzka i Rów Górnej Nysy*, red. M. Staffa, Wyd. I-Bis, Wrocław 1994, s. 346-354.

¹⁶ Park zdrojowy, 1906, nr rej.: 493/1344/WŁ z 17.07.1991; teatr zdrojowy, 1925, ul. Parkowa 2, nr rej.: 494/1412/WŁ z 29.08.1994; dom zdrojowy, 1911, ul. Parkowa 4, nr rej.: 492/1413/WŁ z 29.08.1994; *Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 30 czerwca 2014 r.*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, s. 82, http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki-w-Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030%20czerwca%202014/DLN-rej.pdf (dostęp: 24.09.2014).

¹⁷ Uchwała nr 264/XLIII/97 Rady Miejskiej w Polanicy-Zdroju z 24.06.1997 r., ze zm.

¹⁸ *Projekt Przebudowa Parku Zdrojowego w Polanicy Zdroju wraz z dostosowaniem do potrzeb osób niepełnosprawnych*, Architektoniczna Pracownia Projektowa Jerzy Kielar, Kłodzko 2009.

II. 1. Park zdrojowy w Polanicy-Zdroju. Fot. M.K. Leniartek, 2014

III. 1. Spa park in Polanica-Zdrój. Photo by M.K. Leniartek, 2014

parkowych i placów, uzupełniono szpalery drzew, wprowadzono zieleni ozdobną, zmodernizowano muszlę koncertową, wzniesiono belweder i pawilon ogrodowy, ustawiono takie elementy małej architektury, jak platforma widokowa, schody terenowe, fontanny, ławki i latarnie¹⁹. W latach 2008–2014 poprowadzono w parku Leśnym ścieżki łączące stanowiska zieleni o charakterze dydaktycznym²⁰.

Zmiany wizerunkowe parków zdrojowych przyniosły ożywienie w sferze gospodarczej miasta przejawiające się zainteresowaniem inwestorów w kwestii modernizacji budynków znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie parków, jak i wzrostem ruchu turystycznego o charakterze wypoczynkowym i poznawczym. Miały one również pozytywny oddźwięk w sferze społecznej, bowiem parki stały się dla mieszkańców przestrzeniami publicznymi rekompensującymi im brak w tym mieście tradycyjnego rynku. Należy zauważyć, że pewnym negatywnym rewitalizacji parków w Polanicy-Zdroju jest utrata spójności kompozycyjnej zespołu krajobrazowego poprzez wprowadzenie do niego melanżu stylistycznego, jaki reprezentują zestawione ze sobą historyzujące i współ-

¹⁹ Praca nagrodzona pierwszym miejscem w konkursie „Przyjazna Przestrzeń Publiczna”, który towarzyszył pierwszemu Dolnośląskiemu Festiwalowi Architektury w 2011 r. zorganizowanemu przez Stowarzyszenie Architektów Polskich O. Wrocław i Stowarzyszenie Urbanistów Polskich O. Wrocław. „Nagroda za twórczy dialog prowadzony w historycznej strukturze miasta, finezję w kontynuacji wartości kulturowych wyznaczonych przez dzieła autorstwa Dernburga, prostotę użytych środków, dbałość o kontekst przestrzenny i detal urbanistyczny”, http://www.polanica.pl/aktualnosc-448-Rewitalizacja_Parku_Zdrojowego_projekt_i_realizacja_laureat_pierwszej_nagrody_na_Dolnoslaskim_Festiwalu_Architektury.html (dostęp: 24.09.2014).

²⁰ *Projekt budowlany zagospodarowania terenu Parku Leśnego w Polanicy Zdroju*, Wojewódzkie Biuro Projektów w Kłodzku Sp. z o. o., arch. Jerzy Zalesny, 2008; Projekt wykonawczy *Budowa ścieżek edukacji ekologicznej na terenie Parku Leśnego w Polanicy-Zdroju*, Pracownia Studialno-Projektowa Instytutu Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, zieleni: Elżbieta Szopińska, Anna Pochwała, Anna Popów-Nowicka, architektura: Justyna Zygmunt-Rubaszek, Katarzyna Zych-Głuszyńska, 2012.

czesne formy pawilonów ogrodowych, fontann, elementów małej architektury, a także „naiwne” rzeźby figuralne. Brak tu jakichkolwiek odniesień do najnowszych kierunków w kształtowaniu założenia ogrodowych zorientowanych na ekologię i sztukę²¹.

Park zdrojowy w Dusznikach-Zdroju rozplanowany został w początkach XIX wieku jako samodzielne regularne założenie z promenadami i placami, połączone ze średniowiecznym miastem obustronnie obsadzoną drzewami aleją o długości niespełna kilometra²². Na przestrzeni XIX wieku został on poszerzony i przebudowany, a przy drodze do Podgórze powstał kolejny, swobodny park z altaną i stawem gondolowym z wysepką²³. Obecnie założenie o powierzchni 5,4 ha stanowi własność Gminy Duszniki-Zdrój i znajduje się w zarządzie Zespołu Uzdrawisk Kłodzkich S.A. Wnętrze krajobrazowe parku ograniczają zabytkowe: teatr zdrojowy, pijalnia wód mineralnych, zakład przyrodolecznicy i szpital uzdrowskiowy „Jan Kazimierz”. Jego centrum zajmują geometrycznie zakomponowane partery kwiatowe z czterema fontannami. Trawniki podkreślone żywopłotami urozmaicają trzydzieści dwa drzewa, w tym: lipy drobnolistne, klony pospolite, jawory, kasztanowce, klon palmowy purpurowy, buk pospolity (odmiana wąskolistna), cyprysik nutkajski i jedlica Douglasa²⁴. Ze względu na jego walory historyczne park został objęty ochroną konserwatorską²⁵, a sześć spośród drzew zostało zarejestrowanych jako pomniki przyrody²⁶.

Rewaloryzację parku rozpoczęto w 1998 roku, kiedy po powodzi wykonano nową brukową nawierzchnię ścieżek i placów, wykonano cięcia pielęgnacyjne drzew, dosadzono nowe drzewa i krzewy, założono partery kwiatowe. Założono wówczas także ogród fenologiczny o powierzchni pięciu arów i zbudowano system nawadniający. Park wyposażono w nowe elementy małej architektury, jak stylizowane na historyczne latarnie, ławki i kosze na śmieci. Kolejne przedsięwzięcia z zakresu rewaloryzacji miały doraźny charakter i polegały głównie na pielęgnacji zieleni i remontach zużytych elementów wyposażenia parku. Jedyne większe prace wykonano w 2013 roku, kiedy wymieniono nawierzchnię na bruki przy muszli koncertowej i na niektórych alejkach, oświetlenie parkowe, ławki i kosze na śmieci. Wobec kultywowania tradycji kulturalnej związanej z postacią Fryderyka Chopina, na potrzeby turystów zainteresowanych kulturą, wyeksponowano dedykowany temu kompozytorowi obelisk z 1897 roku autorstwa Romana Lewandowskiego i wzniesiony w 1976 roku pomnik według projektu

²¹ M.K. Leniartek, *Ogrody efemeryczne – od ingerencji artystycznych w przestrzeń publiczną do kompozycji parkowych*, Czasopismo Techniczne, z. 6-A, rok 109, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 169-177.

²² *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 13 Góry Bialskie*, red. M. Staffa, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa–Kraków 1992, s. 69-83.

²³ R. Grzelakowski, *Park Zdrojowy, Ogrody Cieniste w Dusznikach Zdroju*, Ziemia Kłodzka, 166/2006, s. 48-50.

²⁴ *Program ochrony środowiska dla Gminy Duszniki Zdrój na lata 2005–2011 (projekt)*, Urząd Miejski w Dusznikach Zdroju, Duszniki Zdrój 2005.

²⁵ Park zdrojowy, pocz. XIX, 2 poł. XIX, nr rej.: A/4072/1166/WŁ z 28.03.1986; teatr im. F. Chopina, w parku zdrojowym, XIX, nr rej.: A/4071/1458 z 27.11.1965; *Wykaz zabytków...*, op. cit., s. 66.

²⁶ Zarządzenie nr 10/88 Wojewody Wałbrzyskiego z 12.03.1988 r. w sprawie uznania za pomniki przyrody.

II. 2. Park zdrojowy w Dusznikach-Zdroju. Fot. Urząd Miasta w Dusznikach Zdroju, 2014

III. 2. Spa park in Duszniki-Zdrój. Photo by Duszniki-Zdrój City Hall, 2014

Jana Kucza. W ogrodzie fenologicznym umieszczono drewniane rzeźby o motywach dendrologicznych.

Peryferyjna lokalizacja części uzdrowiskowej miasta skutkuje tym, że władze samorządowe nie postrzegają w parku zdrojowym potencjału na stymulowanie rozwoju miasta. Tym niemniej, doceniając jego walory historyczne i krajobrazowe, czynią starania, aby utrzymać go w zadbanym stanie. W efekcie brakuje tu spektakularnych przemian założenia przestrzennego, a jedynie dba się o zieleni i elementy małej architektury. Zachowawcza postawa wobec zmian krajobrazu parku udokumentowana jest przez ustalenia obowiązującego dla miasta Lokalnego Programu Rewitalizacji, w którym nie przewidziano jakichkolwiek działań na tym obszarze²⁷.

Park zdrojowy w Kudowie-Zdroju położony jest u podnóża Parkowej Góry wchodzącej w skład Gór Stołowych, w centralnej części miasta²⁸. Został on założony w końcu XVIII wieku w stylu parku krajobrazowego o charakterze secesyjnym i powiększony na początku XIX wieku. Obecnie park zajmuje obszar o powierzchni 12,73 ha. Znajduje się tu 2200 drzew reprezentujących 106 odmian, w tym okazy drzew egzotycznych, a także krzewy rododendronów i kwiatowe dywany. Na terenie parku zlokalizowana jest pijalnia wód mineralnych z salą koncertową i dawny dom gościnny – obecnie Sanatorium „Zameczek” z 2 poł. XVIII wieku, a także secesyjna otwarta hala spacerowa. Osią założenia jest główna promenada prowadząca od domu zdrojowego z 1905 roku – obecnym sanatorium „Polonia” z teatrem zdrojo-

²⁷ *Lokalny program rewitalizacji miasta Duszniki Zdrój*, Duszniki Zdrój, październik 2005, <http://www.bip.um-dusznikizdroj.dolnyślask.pl/dokument.php?iddok=39&idmp=22&r=r> (dostęp: 26.09.2014).

²⁸ *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, T. 13, op. cit., s. 132-139.

wym, do stawu zdrojowego. Całe założenie zostało wpisane w 1986 roku do rejestru zabytków²⁹, a czternaście drzew uznano za pomniki przyrody³⁰.

Rewaloryzacja parku, rozpoczęta w 1998 roku i prowadzona etapowo do 2012 r. miała na celu odtworzenie jego układu kompozycyjnego z lat 20. XX wieku, przywrócenie bioróżnorodności i uratowanie starodrzewu. Realizując ten plan, dokonano zmian cech wewnątrz krajobrazowych parku poprzez wymianę nawierzchni alejek parkowych na brukową i wyposażenie parku w stylizowaną na historyczną małą architekturę. Zrekonstruowano halę spacerową zniszczoną w następstwie katastrofy budowlanej w 2005 roku. Wprowadzono też nowe elementy funkcjonalne, jak plac zabaw dla dzieci i „Ogród Muzyczny” z makiętami instrumentów³¹. Wszystkie te prace zrealizowano w ramach projektów motywowanych wzmocnieniem funkcji turystyczno-uzdrowskiej.

Należy zauważyć, że w sprzeczności z założeniami rewitalizacji, eksponującymi walory krajobrazowe parku i jego otoczenia, znalazły się dwa projekty nowych obiektów w bezpośrednim sąsiedztwie parku. Są to: „Kudowa Towers” – dwie wieże mieszczące hotele o powierzchni ponad 22 000 m², z ponad dwustu osiemdziesięcioma apartamentami i bogatym programem konferencyjno-rekreacyjnym oraz kawiarnia zlokalizowana na tafli stawu zdrojowego³². Projekty te wyzwoliły opór społeczny wobec zagrożenia walorów krajobrazowych parku zdrojowego i całej miejscowości uzdrowskiej³³.

Parki zdrojowe w Łądku-Zdroju stanowią część miasta, zajmującego zbocza i dno doliny Białej Łądeckiej³⁴. Uzdrowsko zlokalizowano w odległości ok. jednego kilometra od posiadającej średniowieczny rodowód części miasta i połączone z nią aleją topolową. Jednym z elementów części uzdrowskiej jest kompleks zieleni, w skład którego wchodzi parki: Zdrojowy – dawny Centralny, Słowackiego, Tysiąclecia i Moniuszki. Osada uzdrowska z systemem parków powstała prawdopodobnie na przełomie XVI i XVII wieku. Potwierdzone dane dotyczą XVIII wieku, kiedy powstał ogród, wkrótce rozwinięty do formy parku angielskiego. Z początku

²⁹ Park zdrojowy położony między ulicami Moniuszki, Zdrojową i Graniczną z przyległą Górą Parkową 2 poł. XVIII–XX, nr rej.: 1165/WŁ z 28.03.1986; hala spacerowa w parku zdrojowym, 1906, nr rej.: 667/A/05 z 30.11.2005; *Wykaz zabytków...*, op. cit., s. 73.

³⁰ Uchwała nr XVII/105/2000 Rady Miejskiej w Kudowie-Zdroju z 14 kwietnia 2000 r. w sprawie uznania za pomnik przyrody ożywionej, ze zm.

³¹ Projekt rewitalizacji parku: Pracownia Projektowa Architektury Krajobrazu „Przestrzeń” w Warszawie, Anna Śniegucka-Pawłowska.

³² Projekt koncepcyjny „Dwie Wieże”, 2010, PAG Pracownia Architektury Tomasz Głowacki we Wrocławiu; autor Tomasz Głowacki, zespół: Katarzyna Rybczyńska, Paweł Wróblewski, Agnieszka Śliwińska, Justyna Kleszcz, Sylwester Duda, wizualizacje: Mirek Kaczyński, zleceniodawca: Zdrojowa Invest z Kołobrzegu, <http://www.paglowacki.pl/index.php/?komercyjne/dwie-wieze/> (dostęp: 08.10.2014).

³³ L. Rój, *W kudowskim Parku Zdrojowym chcą wybudować wieżowce*, Gazeta.pl (dostęp: 06.08.2011), <http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/2029020,35771,10069881.html> (dostęp: 23.09.2014); M. Urbanek, *Kudowa Towers, czyli jak nie przechodzić do historii*, Gazeta.pl, <http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/2029020,35771,10098109.html> (dostęp: 23.09.2014).

³⁴ *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 16 Masyw Śnieżnika i Góry Bialskie*, red. M. Staffa, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa 1993, s. 160-184.

II. 3. Park zdrojowy w Kudowie-Zdroju. Fot. M.K. Leniartek, 2014

III. 3. Spa park in Kudowa-Zdrój. Photo by M.K. Leniartek, 2014

XIX wieku park rozszerzono, łącząc dwa zespoły zabudowy uzdrowiskowej aleją modrzewiową. W tym czasie założono nowy park angielski na wzgórzu Świętojerskim, a w 2. poł. XIX wieku kolejny park angielski za granicą źródła Maria³⁵. W 1. połowie XX wieku wytyczono obecne założenie, tworząc oś widokową łączącą zabytkowy zakład przyrodolecznicy „Wojciech” i dawne Łazienki Fryderyka. Obecnie park zdrojowy zajmuje powierzchnię 1,2 ha i połączony jest XVIII-wieczną aleją z domem zdrojowym, muszlą koncertową i amfiteatrem, a parkiem Tysiąclecia o powierzchni 2,3 ha z miejską częścią Łądko-Zdroju. Założenie parkowe wraz z jego elementami architektonicznymi objęte jest ochroną konserwatorską³⁶.

Zespół parków uzdrowiskowych wraz z historycznymi budowlami miasta i źródła objęty został w 2004 roku lokalnym programem rewitalizacji³⁷, którego kierunki zostały uwzględnione w strategii rozwoju gminy. Realizacja programu miała prowadzić do wzrostu konkurencyjności miejscowości jako uzdrowiskowej i turystycz-

³⁵ E. Trocka-Leszczynska, A. Tomaszewicz, *Rozwój przestrzenny Łądko Zdroju*, [w:] *Architektura kurortowa*, Materiały z ogólnopolskiej konferencji „Architektura Kurortowa”, Połczyn-Zdrój, 24–25 kwietnia 2009; z cyklu: Antikon, Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego Szczecin-Expo, Szczecin 2009, s. 77-90.

³⁶ Park Moniuszki, pocz. XIX, nr rej.: A/4286/677/WŁ z 04.10.1977; park 1000-lecia, 2 poł. XIX, nr rej.: A/4284/ 675/WŁ z 04.10.1977; zespół budynków zdrojowych w parku zdrojowym, nr rej.: A/4284/1204/WŁ z 04.09.1986; pijalnia wód mineralnych, 1842, 1905; sala do spotkań towarzyskich (kawiarnia), ul. Orła, 1782, 1852, 1900; muszla koncertowa, 1905; wieża zegarowa, XIX, nr rej.: A/4288/1202/WŁ z 04.09.1986; zakład przyrodolecznicy „Jerzy”, ul. Ostrowicza 1/2, XVIII–XX, nr rej.: A/4290/948/WŁ z 21.09.1983; zakład przyrodolecznicy „Wojciech”, 1678, k. XIX, nr rej.: A/4301/1986 z 22.12.1971; park centralny, k. XVIII–XIX, nr rej.: A/4287/678/WŁ z 04.10.1977; *Wykaz zabytków...*, *op. cit.*, s. 75.

³⁷ *Lokalny Program Rewitalizacji Łądko Zdroju. Okres programowania: 2004–2006 i 2007–2009*, Łądek Zdrój 2004, https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=lokalny+program+rewitalizacja+lodka+zdroju&spell=1 (dostęp: 28.09.2014).

II. 4. Park zdrojowy w Łądku-Zdroju. Fot. M.K. Leniartek, 2014

III. 4. Spa park in Łądek-Zdrój. Photo by M.K. Leniartek, 2014

nej. Przedsięwzięcie rozłożone na dwa etapy obejmowało rewaloryzację w latach 2006–2013 zabytkowego parku im. Jana Pawła II i parku Tysiąclecia. Polegała ona na wykonaniu brukowej nawierzchni ciągów komunikacji pieszej i ich oświetleniu, aranżacji zieleni parkowej i wprowadzeniu elementów małej architektury. W ramach tego projektu przebudowana została też znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie parku ulica Cienista, którą przekształcono w aleję spacerową³⁸.

Projekt rewaloryzacji zespołu parków w Łądku-Zdroju sprowadza się do związanych z zielenią zabiegów pielęgnacyjnych oraz dotyczących stanu zagospodarowania prac technicznych. Brak tu jakichkolwiek przedsięwzięć z zakresu architektury krajobrazu, choć należy wspomnieć, że na zlecenie przedsiębiorstwa Uzdrawiska Łądek – Długopole S.A. sporządzona została wcześniej koncepcja rewaloryzacji centrum uzdrowiska. Przewidywała ona ukształtowanie w rejonie ulicy Wolności skweru na planie półokręgu, z akcentem w postaci fontanny, który miał powiązać przestrzenie kilka znajdujących się tu budynków uzdrowskich. Całość założenia miały podkreślać trzy aleje, połączone z innymi w parkach: Zdrojowym, Słowackiego i Tysiąclecia, a także z sąsiadującymi terenami sportowymi. Ten niezrealizowany projekt mógł wyeksponować walory krajobrazowe historycznego układu, a także wzbogacić je nowymi treściami stanowiącymi swoistą kreację konserwatorską³⁹.

Park zdrojowy w Długopolu-Zdroju powstał jako element założenia uzdrowskiego w 1 poł. XIX wieku, obok całego kompleksu zabudowy zdrojowej⁴⁰. Niedługo

³⁸ *Projekt pielęgnacji i uzupełnienia szaty roślinnej Parku Tysiąclecia w Łądku-Zdroju*, Pracownia Dokumentacji i Projektowania Zieleni „PARK” w Bolesławcu; autorzy: Grażyna Polanica-Traczyńska i Andrzej Traczyński, 2006.

³⁹ Projekt koncepcyjny: *Rewaloryzacja Strefy Uzdrawiskowej. Łądek-Zdrój*, Pentagram Architektki z Poznania.

⁴⁰ *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 15, op. cit.*, s. 103-107.

potem park został poszerzony i wzbogacony o pawilon gotycki, krytą halę spacerową z pijalnią i cukiernią oraz kolumnadę spacerową. Pod koniec XIX wieku park zdrojowy powiększono włączając do niego okoliczne lasy, przedłużono lipową aleję. Powstał też park wschodni, a wolne tereny urządzone na cele spacerowe wyznaczając nowe punkty widokowe, prowadząc nowe alejki i stawiając przy nich ławki. Obecnie park zajmuje obszar o powierzchni 30 ha, którego środkiem biegnie wysadzana lipami i klonami 600-metrowa aleja. Park posiada bogaty drzewostan, wśród którego znajdują się sosny, cisy, graby, buki i jawory; część z nich to pomniki przyrody. Założenie zdrojowe stanowi przedmiot ochrony konserwatorskiej⁴¹.

Il. 5. Park zdrojowy w Długopolu-Zdroju. Fot. M.K. Leniartek, 2014

Ill. 5. Spa park in Długopol-Zdrój. Photo by M.K. Leniartek, 2014

Na przełomie 2010/2011, po czterdziestu latach od ostatniej renowacji, wykonano rewitalizację parku zdrojowego. Dokonano przebudowy głównego wejścia do parku, grotty ze źródłem, widowni amfiteatru oraz romantycznego stawu. Wybudowano Pawilon nad Źródłem, Altankę Kolumnową i pomost z pergolą oraz fontannę z siedziskami. Zmieniono nawierzchnię ścieżek, placów i punktów widokowych na brukową, wytyczono nowe alejki spacerowe, wprowadzono nowe oświetlenie parkowe, ustawiono elementy małej architektury, częściowo wymieniono drzewostan⁴².

Rewitalizacja parku przyniosła poprawę jego wizerunku, jednakże posłużono się tu wyłącznie cytatami z przeszłości. Polegało to na przeniesieniu tu zabytkowego

⁴¹ Park uzdrowiskowy, pocz. XIX, nr rej.: 210/672/WŁ z 04.10.1977; Łazienki, ob. Zakład Przyrodolecznicy „Karol”, ul. Zdrojowa 16, 1839, 1870/1871, nr rej.: 98/A/02 z 12.09.2002; hala spacerowa, ob. Dom Zdrojowy, drewn., ul. Wolna 2, pocz. XX, 1930; nr rej.: 282/A/04 z 10.03.2004; *Wykaz zabytków...*, *op. cit.*, s. 63.

⁴² Projekt: *Rewitalizacja Parku Zdrojowego w Długopolu Zdroju*, „SANIMAT” Spółka Cywilna Irena Wojciech Wącor w Kłodzku, architektura: Kaja Lewandowska, architektura krajobrazu: Zbigniew Tyczyński, 2008.

obiektu z innego miejsca, odtworzeniu zasad kompozycyjnych parku i odnowie jego elementów, jak i wprowadzeniu do niego nowych ukształtowanych na zasadzie mimikry. Takie konserwatywne podejście jest zgodne z zasadami ochrony walorów krajobrazowych uzdrowiska i zapewni utrzymanie parku przez dłuższy czas⁴³. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby było w stanie stymulować rozwój tej wsi uzdrowskiej jako miejscowości turystycznej w konfrontacji z silną konkurencją pozostałych uzdrowisk ziemi kłodzkiej.

5. Podsumowanie

Poddawane rewitalizacji parki uzdrowskie traktowane są nie jak dotychczas, jako otwarte zielone przestrzenie, lecz jako miejsca publiczne. Ma to pozwolić na aktywizację tych miejscowości, zarówno poprzez zmiany funkcjonalne, jak i wizualne wybijających się na „miejskość” miejscowości uzdrowskich. W większości przypadków zachowane przy tym zostaje ich historyczne rozplanowanie, a w sytuacji, kiedy wcześniej miała miejsce ich deformacja, przywracany zostaje ich pierwotny układ. Wyjątek stanowią nowe układy przestrzenne, a i te mają cechy „kreacji konserwatorskiej”⁴⁴. Natomiast brak jest nowych rozwiązań przestrzennych będących wyrazem nowych idei i koncepcji stylistycznych. Brakuje też będących uzupełnieniem takich założeń współczesnych ambitnych propozycji artystycznych odwołujących się do sztuki ziemi czy też instalacji artystycznych. Zamiast tego pojawiają się repliki lub stylizacje „trące” często kiczem.

Podobnie zachowawczy charakter mają rozwiązania techniczne związane z zagospodarowaniem przestrzeni parkowej. Ciągi komunikacyjne otrzymują z reguły nawierzchnię brukową, co podkreśla charakter parków jako przestrzeni publicznej zbliżonej do rynku. Z kolei mała architektura dobierana jest na zasadzie mimikry i nadaje tym miejscom cechy krajobrazowe założeń z końca XIX wieku. Nieliczne są przykłady nowych rozwiązań formalnych, a i te są zwykle łączone z historyzującymi, co skutkuje dysonansem w krajobrazie parkowym.

Myślenie o parkach zdrojowych jedynie w kategoriach przestrzeni publicznej wiedzy do powierzchownego traktowania rewitalizacji, która pomimo znacznych nakładów sił i środków nie przywraca walorów historycznych, a jedynie tworzy miraż oryginalności. Z kolei traktowanie tych parków jako motywu wyróżniającego różnorodne inwestycje o charakterze komercyjnym zagraża całej historycznej strukturze miejscowości. Podejście to skutkuje koncentracją przeskalowanej zabudowy

⁴³ M.K. Leniartek, *Krajobraz wsi uzdrowskiej w warunkach antropopresji turystycznej na przykładzie Długopola-Zdroju*, [w:] *Kultura uzdrowska na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak, t. II, Quaestio, Wrocław 2013, s. 249-257.

⁴⁴ Z. Myczkowski, *Kreacja konserwatorska w krajobrazie kulturowym*, Czasopismo Techniczne, z. 5-A, rok 104, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2007, s. 57-59.

usługowej na granicy z parkiem, gdzie park postrzegany jest jako tło dla architektury, a nie jako integralne środowisko przyrodniczo-kulturowe.

Zagrożenia dla krajobrazu zabytkowych parków uzdrowiskowych wiążą się też z brakiem lub z ograniczonym udziałem architektów krajobrazu w projektowaniu na potrzeby rewitalizacji. Projektowanie to stanowi domenę architektów nieposiadających odpowiedniego przygotowania w zakresie kształtowania terenów zieleni, a także inżynierów budownictwa lądowego nadmiernie eksponujących swój punkt widzenia w kwestii zagospodarowania wnętrza parkowych. Powoduje to kształtowanie wizerunku parków na wzór współczesnych ulic i placów, pozbawionych jakichkolwiek odniesień do tradycyjnej sztuki kształtowania terenów zieleni.

Rewitalizacja zabytkowych parków uzdrowiskowych może stanowić okazję do przywrócenia utraconych wartości historycznych oraz inspirację do wzbogacania ich o nowe wartości będące w harmonii z zastanymi. Warunkiem tego jest przygotowanie i przeprowadzenie procesu przemian w oparciu o zasady rewaloryzacji kładącej znacznie większy nacisk na zachowanie treści historycznych niż dotychczas obowiązujące procedury. Wydaje się, że odniesienia do samej struktury parków, a nie tylko ich wizerunku mogą wyzwolić większą aktywność lokalnej społeczności ukierunkowaną na ochronę wartości historycznych i rozwój miejscowości uzdrowiskowej⁴⁵.

Literatura

- [1] Grzelakowski R., *Park Zdrojowy, Ogrody Cieniste w Dusznikach Zdroju*, Ziemia Kłodzka, 166/2006, 48-50.
- [2] Leniartek M.K., *Krajobraz wsi uzdrowiskowej w warunkach antropopresji turystycznej na przykładzie Długopola-Zdroju*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak, t. II, Quaestio, Wrocław 2013, 249-257.
- [3] Leniartek M.K., *Kurort versus Spa – konflikt pomiędzy tradycją a nowoczesnością*, [w:] *Komercjalizm turystyki kulturowej*, red. M.K. Leniartek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu, Wrocław 2003, 201-212.
- [4] Leniartek M.K., *Ogrody efemeryczne – od ingerencji artystycznych w przestrzeń publiczną do kompozycji parkowych*, *Czasopismo Techniczne*, z. 6-A, rok 109, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, 169-177.
- [5] Leniartek M.K., *Social engineering and empathy in managing the landscape*, [w:] *Proceedings of the 6th European Conference on Management, Leadership*

⁴⁵ M.K. Leniartek, *Social engineering and empathy in managing the landscape*, [w:] *Proceedings of the 6th European Conference on Management, Leadership and Governance (ECMLG)*, red. E. Pańska, A. Kwiatkowska, College of Management „Edukacja”, Wrocław 2010, s. 13-20.

- and Governance (ECMLG)*, red. E. Pańska, A. Kwiatkowska, College of Management „Edukacja”, Wrocław 2010, 13-20.
- [6] Łakomy K., *Ogrody w krajobrazach miast (cz. 2, od. XVIII do XX w.)*, [w:] *Historyczne i współczesne ogrody w krajobrazie miasta*, red. A. Mitkowska, K. Hodor, K. Łakomy, Czasopismo Techniczne, z. 6-A, rok 109, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, 23-24.
- [7] Majdecka-Strzeżek A., *Tereny parkowe w uzdrowiskach rejonu Gór Opawskich. Wybrane przykłady rewitalizacji i rozwiązań współczesnych*, Czasopismo Techniczne, z. 6-A, rok 109, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, 199-211.
- [8] Myczkowski Z., *Kreacja konserwatorska w krajobrazie kulturowym*, Czasopismo Techniczne, z. 5-A, rok 104, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2007, 57-59.
- [9] *Podręcznik rewitalizacji. Zasady, procedury i metody działania współczesnych procesów rewitalizacji*, GTZ Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, Institut für Wohnen und Umwelt Darmstadt, Urząd Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast, Mefisto Editions, Warszawa 2003.
- [10] *Ratujmy polskie uzdrowiska: XIII Kongres Uzdrowisk Polskich, Nałęczów 30.09–03.10.2004*, red. A. Olkowicz, Unia Uzdrowisk Polskich, Nałęczów 2004.
- [11] *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 13 Góry Bialskie*, red. M. Staffa, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa–Kraków 1992.
- [12] *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 15 Kotlina Kłodzka i Rów Górnej Nysy*, red. M. Staffa, Wydawnictwo I-Bis, Wrocław 1994.
- [13] *Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 16 Masyw Śnieżnika i Góry Bialskie*, red. M. Staffa, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa 1993.
- [14] Sutkowska E., *Współczesny kształt i znaczenie zieleni miejskiej jako zielonej przestrzeni publicznej w strukturze miasta – przestrzeń dla kreacji*, Teza Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, Oddział Lubelski PAN, Lublin 2006, 184-192.
- [15] Szatan M., *Zanikanie przestrzeni publicznej we współczesnych miastach*, Czasopismo Socjologiczne Palimpsest, nr 2, www.palimpsest.socjologia.uj.edu.pl (dostęp: 05.03.2012), 91-102.
- [16] Trocka-Leszczyńska E., Tomaszewicz A., *Rozwój przestrzenny Łądko-Zdroju*, [w:] *Architektura kurortowa*, Materiały z ogólnopolskiej konferencji „Architektura Kurortowa”, 24–25 kwietnia 2009, Połczyn Zdrój, z cyklu: Antikon, Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego Szczecin-Expo, Szczecin 2009, 77-90.
- [17] Węclawowicz-Bilska E., „*Serce miasta*”, *uzdrowiska, technopolis*, Czasopismo Techniczne, z. 4-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, 231-237.
- [18] Węclawowicz-Bilska E., *Uzdrowiska polskie. Zagadnienia programowo-przestrzenne*, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008.
- [19] Zawadzki E., *Analiza funkcjonujących programów modernizacyjnych miejskich zasobów mieszkaniowych i użyteczności publicznej*, Biuro Studiów i Eks-

- pertyz Sejmu RP, Raport nr 164, Warszawa 1999, <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/r-164.htm> (dostęp: 01.06.2014).
- [20] *Zdroje Ziemi Kłodzkiej. Historia, przyroda, kultura, przyszłość*, red. W. Ciężkowski, J. Dębicki, R. Gładkiewicz, Uniwersytet Wrocławski, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych, Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Wrocław–Kłodzko 2000.
- [21] Zenkteler M., *Centre Improvement Program – pomysł na rewitalizację przestrzeni publicznej*, Urbanistyka.Info, <http://www.urbanistyka.info/content/centre-improvement-program-pomys%C5%82-na-rewitalizacj%C4%99-przestrzeni-publicznej> (dostęp: 30.09.2014).
- [22] Zieliński M., *Regeneracja czy rewitalizacja miejskiej przestrzeni publicznej?*, *Przestrzeń i Forma*, 15, Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego, Szczecin 2011, 163-178.
- [23] Zuziak Z., *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej*, Monografia 236, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1998.